

ქალაქ ატენისა და ატენის ხეობის მნიშვნელობა X-XII საუკუნეების ქართულ პოლიტიკაში

იოსებ ალიმბარაშვილი

ატენს და ატენის ხეობას განსაკუთრებული ადგილი უკავია X-XII საუკუნეების ქართულ პოლიტიკაში. გადატანილი კატაკლიზმების გამო, XVIII საუკუნის დასაწყისისათვის იგი ჯერ კიდევ „მცირე ქალაქს“ წარმოადგენს (ყაუხიშვილი 1973: 343), ხოლო XIX ს. დასაწყისისათვის მოსახლეობისაგან თითქმის დაცლილია.

ხეობა თავისი სტრატეგიული მდებარეობის გამო, მუდმივად იყო ხელისუფლების ზრუნვისა და ყურადღების საგანი. ის გამორჩეული იყო ცივი, ანკარა წყაროებით, ადგილობრივი ღვინის თვისებებით, სამკურნალო ადგილებითა და პროდუქტის სიუხვით. ვახუშტი ბატონიშვილის დახასიათებით, ატენის ციხის სამხრეთით, არის

საცივი, ვითარცა მყინვარი, სადაცა დგება ღვინო წარჩინებული, ჩრდილოთ კერძ სდის თბილი წყალი, მკურნალი ბუგრისა და სდის სხუაცა ცივი წყარო [...] ბობნავამდე ხეობა ესე არს ვენახოვან-ხილიანი, მას ზევით [...] კონახური არს ტყედ [...] კიკანათ-ბერი, კლდით მოზღუდული და წყარო შიგ მომდინარე. [...] მდინარესა შინა ატენისასა ზის კალმახნი გემოიანნი, მრავალნი (ყაუხიშვილი 1973: 343-344).

წედისის ხეობა „არს ვენახოვან-ხილიანი“ (ყაუხიშვილი 1973: 34) და სხვ. სასარგებლო წიაღისეულიდან აქ მოიპოვებოდა კვარცის ქვიშები (მელიქიშვილი 1970: 24), წედისის მახლობლად მელვინეთხუცესიშვილების მიწებში მოხსენიებულია „ქვის საჭრელი მადანი“ (ალიმბარაშვილი 2016: 202) და სხვ.

ნაყოფიერი მიწების, ტყეებისა და საძოვრების გარდა, ხეობაზე გადადიოდა გზა შიდა ქართლიდან ქვემო ქართლში, სომხეთსა და მესხეთ-ჯავახეთში კლდეკარის საერისთავოზე გავლით (ბერძენიშვილი 1966: 44-45). ატენის გზით აქ უამრავი ბაჟი შემოდებოდა და ეს ეკონომიკური სარგებელი განაპირობებდა სამეფო კარის თუ სხვა ფეოდალთა დაინტერესებას (პავლიაშვილი 2019: 45).

თრიალეთსა და კლდეკარზე გავლით უკავშირდებოდა ატენის ხეობა ძეგვ-ნიჩბის-კავთისხევისა და წალკაზე გადასასვლელ ე.წ. „ცხვრის გზას“ (მუსხელიშვილი 2014: 160).

ხეობაში მოქმედებდა მდინარე ტანადან გამოყვანილი სარწყავი სისტემა, რომელიც, ნ. ბერძენიშვილისა და დ. მუსხელიშვილის მოსაზრებით, ატენის სიონის დროინდელი უნდა იყოს (ბერძენიშვილი 1964: 394); (მუსხელიშვილი 1980: 2015).

„დასტურლამალში“ პირდაპირ იყო განერილი თუ ვის ევალებოდა ატენის ხეობის გზის (რომელსაც ბათლომის გზასაც უწოდებდნენ) შენახვა და დაცვა: „უნდა შეინახონ სააკაძემ, გლურჯიძემ, და ატენელთ და იმ ხეობამ“ (სურგულაძე 1970: 532).

შიდა ქართლი და თრიალეთი ერთმანეთთან დაახლოების ტენდენციას საკმაოდ ადრინდელი ხანიდან იჩენენ. საქმე ისაა, რომ შიდა ქართლის ეკონომიკისათვის თრიალეთის სამაფხულო საძოვრებს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ადრეფეოდალური ხანის დასაწყისისათვის ეს გამოიხატა ტანისხევის ცენტრის თრიალეთთან ჩამკეტი გზების საყარზე – დეკციხეში მოთავსებით (გვასალია 1983: 128).

ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარე, ატენის ხეობა ციხე-სიმაგრეთა და ეკლესიათა სიმრავლითაც გამოირჩევა. ატენის ციხის სიმტკიცეზე მიუთითებს ფარსადან გორგიჯანისძე: „ციხე მაღალს კლდეს ზედ ნაგები იყო და გასაკვირვებელი სიმაგრე ჰქონდა და ქვითკირით ნაშენები იყო“ (კაკაბაძე 1925: 7), ხატოვნად აღწერს ატენის ციხეს ისკანდერ მუნში: „ეს იყო ისეთი მაღალი და ძლიერი ციხე, რომ ფრინველსაც კი

უჭირდა მასზე გადაფრენა და ბედის ტრიალსაც ვერაფერი დაეკლო მისთვის“ (ფუტურიძე 1969: 21).

ამას გარდა, ატენის ხეობაში მდებარეობს ვერეს ციხე, წედისის ციხე, კიკანთბერი, დანახვისი „მჭვრეტი ქართლისა“ და უამრავი ეკლესია-მონასტერი (ყაუხჩიშვილი 1973: 343).

ხეობაში ადამიანის მოსახლეობის ყველაზე ადრეული კვალი შუა და გვიანი ბრინჯაოს ხანიდან დასტურდება (გვასალია 1983: 57, 150); (გამყრელიძე 2013: 64). „ტანას ხევი“ უკვე IV-VII საუკუნეებში იყო ცნობილი და სპასპეტის საგამგებლოში შედიოდა. არსებობს ვარაუდი, რომ ის ცალკე ადმინისტრაციულ ერთეულს წარმოადგენდა (ბერძენიშვილი 1985: 243-244).

მაინც რამ განაპირობა ტანას (იგივე ატენის) ხეობის დაწინაურება VII საუკუნიდან, ეს გზა ხომ მანამდეც არსებობდა? საქმე ისაა, რომ ადრე შუა საუკუნეებში აღმოსავლეთ საქართველო, ირან-ბიზანტიის დაპირისპირების, ხანაც შვედობიანი კონკურენციის ობიექტი და უშუალო მონაწილე იყო, სავაჭრო გზების, ძირითადად, შავი ზღვისპირეთიდან (ფაზისიდან) რიონისა და მტკვრის ხეობებისა და კასპიის ზღვის გავლით ჩინეთ-ინდოეთში მიემართებოდა. როგორც სტრაბონი გადმოგვცემს:

ოქსოსის (მდ. ამუდარია – ი.ა.) დიდი მდინარით ბევრი ინდური საქონელი შემოაქვთ ჰირკანიის (კასპიის ზღვა – ი.ა.) ზღვაში, ხოლო აქედან ალბანიაში გადააქვთ და შემდეგ მტკვრითა და მისი მომდევნო ადგილებით ევქსინოს (შავი ზღვა – ი.ა.) [ზღვაში] ჩააქვთ (ყაუხჩიშვილი 1957: 148).

არაბთა ბატონობის დამყარების შემდეგ, ამ გზებმა უწინდელი მნიშვნელობა დაკარგა, ან სამხრეთით გადაინაცვლა. აღმოსავლეთ საქართველოში არაბებმა შექმნეს თბილისის საამირო. ამირას ხელისუფლება თბილისზე, ქვემო ქართლსა და შიდა ქართლის ნაწილზე, მათ შორის, ატენის ხეობაზეც ვრცელდებოდა. აქედან გამომდინარე, გზების მიმართულებებიც შეიცვალა და აღმოსავლეთ-დასავლეთის ნაცვლად, შიდა ქართლიდან სამხრეთით, ქვემო ქართლში გადასასვლელ გზებს მიენიჭა უპირატესობა. როგორც ლევან ჭილაშვილი აღნიშნავს,

არაბების მომძლავრებით, ქართული პროვინციების დახარკვა-დაკავებით და თბილისის საამიროს დაარსებით ყურადღება გადადის სამხრეთისაკენ. ახალ სოციალ-ეკონომიკურ ძალას კი ახალი ქალაქები მოჰყვა. თბილისიდან სახალიფოს ჩრდილოეთის სასაზღვრო პუნქტიდან სამხრეთის მიმართულებით სავაჭრო გზები კვლავ ამოქმედდა (ჭილაშვილი 1970: 83).

ბუნებრივია, არაბთა ბატონობის დროს, ხეობა ხელისუფლების ინტერესების მიღმა ვერ დარჩებოდა. მათი მხარდაჭერის გამო, ბაგრატ აშოტის ძეს (826-876) ბულა თურქის წინამორბედი სარდლის, მოჰამად ხალიდის, ძისაგან ატენის ხეობა სამართავად მიუღია (ჯანაშია 1942: 253). ბაგრატ I აშოტის ძე ბულას მხარესაა თბილისის აღების დროსაც.

თბილისის ამირა საჰაკის მიერ ხალიფასადმი წინააღმდეგობის განცვის მომენტში, ატენის ხეობის მმართველი კონსტანტი-კახაა, რომელიც, 853 წლის 23 აგვისტოს, ბულა თურქის შემოსევის დროს, მისი სარდლის ზირაქის მიერ იქნა ნაწამები, ძესთან – თარხუჯთან ერთად. მართალია, მის მიერ ატენის მფლობელობის შესახებ პირდაპირი მინიშნება არ გვაქვს, მაგრამ, სიმონ ჯანაშიას მოსაზრებით, „კახასა და მისი შვილის მოხსენიება ატენის წარწერაში შეიძლება განხილულ იქნას, როგორც ერთგვარი მოწმობა იმისა, რომ კახა ამ მხარეების მფლობელი საგვარეულოს წარმომადგენელია“ (ჯანაშია 1942: 253). ნ. ბერძენიშვილიც საეჭვოდ არ ხდის, რომ ატენი კონსტანტი-კახას „სადგომია“ (ბერძენიშვილი 1979: 78).

კონსტანტი-კახა მარტვილობისას უკვე საკმაოდ ასაკიანი – 85 წლისა ყოფილა (ჯავახიშვილი 1977: 88) ანუ ის დაბადებულია 768 წელს. შესაბამისად, ნაკლებად სარწმუნოა, სტრატეგიული ხეობის მმართველად იგი ამ ასაკში დაენიშნათ. არ გამოვრიცხავთ, მისი მფლობელობა ატენის ხეობაზე საჰაკის – ისჰაკ იბნ-შუაიბის (830-853) თბილისის ამირად გახდომისთანავე, ან მასთან ახლო პერიოდში დაწყებულიყო. როგორც ჩანს, იგი დაახლოებული იყო თბილისის ამირასთან და მხარს უჭერდა მას ცენტრალური ხელისუფლების წინააღმდეგ ბრძოლაში. არც ის უნდა იყოს შემთხვევითი,

რომ კონსტანტი-კახა და მისი ძე თარხუჯი, საპატიოთნ ერთანდ დასაჯეს სიკვდილით.

სიმონ ჯანაშია კონსტანტი-კახის საპატიოთნ მხარეზე დგომას სწორედ იმ ფაქტს უკავშირებს, რომ არაბთა მიერ ბაგრატ კურაპალატისათვის შიდა ქართლის გადაცემა პირდაპირ ლახავდა კახას ინტერესებს (ჯანაშია 1942: 253).

სარა ბარნაველი არ გამორიცხავს თარხუჯისა (IX ს.) და ატენის ქალაქმშენებლობის ორგანიზატორის მირიან თარხუნის ძის (XI ს.) საგვარეულო კავშირსაც, თუმცა, სახელთა მსგავსების გარდა, სხვა არგუმენტი ვერ მოჰყავს (ბარნაველი 1946: 88).

არაბთა ბატონობის გადავარდნისთანავე დაიწყო ჭიდილი „ქართლსა ზედა“. ბრძოლაში აქტიურად ჩაერთვნენ აფხაზთა მეფე კონსტანტინე და სომხეთის მეფე სუმბატ ტიფიკარელი, ამ დაპირისპირებაში საბოლოო გამარჯვებული კონსტანტინე დარჩა (ცაგარეიშვილი 1965: 111).

კონსტანტინეს მემკვიდრე გიორგი II (922-957) და მისი ძე ლეონ III (957-967), შიდა ქართლს მთლიანად ფლობენ და სადგომად ატენი გაუხდიან: „გამოილაშქრა გიორგი აფხაზთა მეფემან, ჩავიდა კახეთად, მოსწვა და ასწყდა, და წარვიდა თჳსადვე ქვეყნად. კუალად დადგა ატენს და ძე მისი ლეონ იყო ერისთავად ქართლისა“ (ყაუხჩიშვილი 1955: 268).

მოგვიანებით, აფხაზთა მეფეები შიდა ქართლის გაღმამხარს¹ კარგავენ და იგი ადგილობრივ ფეოდალთა ხელში გადადის, რომელთა შორის ტბელთა ფეოდალური გვარი დაწინაურდა და მათ შორის უფროსი „ქართლის უფლად“ იწოდებოდა.

მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე წარმოიშვა ერთი ისტორიული „ქვეყანა“ ცენტრით უფლისციხეში, ხოლო მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე მეორე „ქვეყანა“ – რატი ბაღვაშის საერისთავოს სახით, ცენტრით ატენში (მუსხელიშვილი 1980: 222).

ატენის ხეობას საუკუნეების განმავლობაში საქართველოს სამეფო კარი და ეკლესია ფლობდა, თუმცა, IX-XII საუკუნეებში აქ დიდი მამულები ჰქონდათ და ერთმანეთს ედავებოდნენ მამფლები, ბაღვაშები, ტბელები და სხვ. (ალიშბარაშვილი 2020: 197).

VIII-IX საუკუნეებში „ატენის ქვეყანა“ ადგილობრივი მმართველების – მამფლების სამემკვიდრეო დომენია (შმერლინგი 1947: 267), ხოლო სიონის მონასტერი მათ საძვალეს წარმოადგენს. ერისთავთ-ერისთავი „უფალი“ სტეფანოზ მამფალი (+739), ამავე განშტოების წარმომადგენლები – გუარამავრ დედოფალი და სუმბატ აშოტის ძე (+885) სწორედ ატენის სიონში დაუკრძალავთ (აბრამიშვილი 1989: 30-31), რაც ამ მოსაზრებას საეჭვოდ არ ხდის.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲსა“ და სუმბატ დავითის ძის ქრონიკის მიხედვით, სტეფანოზ მამფალი ნერსეს ძე და ბაგრატიონთა სახლის იმ შტოს წარმომადგენელია, რომლის მამამთავრად მიიჩნეულია გუარამ I (არახაშია 1990: 44). იგი ქართველთა და მეგრელთა ერისთავი და უფალია. მისი ეპიტაფია საყურადღებოა „ატენის ქვეყნის“ ისტორიის გასათვალისწინებლად, რადგან სიონის კედლებზე აისახა არა მარტო მისი გარდაცვალების ზუსტი თარიღი,² არამედ მისი საერისმთავრო საყდარზე კურთხევაც (აბრამიშვილი 1989: 34-35).

ბაგრატიონთა სამეფო სახლის ამ შტოს წარმომადგენელთა – ვარაზის, ნერსესა და სტეფანოზის მოხსენიება ატენის სიონის წარწერებში, იძლევა მტკიცების საშუალებას, რომ ტაძრის ქტიტორები ისინი იყვნენ. ეს ტაძარი ამიტომაც ამ სახლის საძვალე გამხდარა (აბრამიშვილი 1989: 38).

X საუკუნის 40-იანი წლებიდან „ატენის ქვეყანას“ უკვე ბაღვაშთა უძლიერესი ფეოდალური სახლი ფლობს. ატენის მფლობელ ბაღვაშთაგან, პირველი მიქაელია, რომელმაც ეს ქვეყანა 940 წელს მიიღო სიგელით ბაგრატ I-საგან (937-945) და 945 წელს საკუთარი ხარჯით ატენის ტაძარს ზღუდე აუშენა. მისი გამოსახულება ატენის სიონის სამხრეთ ფასადზე ორფიგურიან ქტიტორულ რელიეფზეა დაცული (კავლეიშვილი 2016: 66-67).

ამ დროისათვის აფხაზთა მეფეებს ქართლისათვის აღარ ეცალათ, რადგან ლეონ III მემკვიდ-

რეებს: დიმიტრისა და თეოდოსს შორის დაპირისპირება დაიწყო. დიმიტრიმ ძმას დაასწრო, ღალატით „თვალები დასწვა“ და ციხეში გამოკეტა, მაგრამ დემეტრე თავად უძეო იყო და მისი სიკვდილის (+975) შემდეგ „ალარა დარჩა მკვდრი აფხაზეთისა და ქართლისა“ (ყაუხჩიშვილი 1955: 272). ასეთ შემთხვევაში დასავლეთ საქართველოს მესვეურნი იძულებულნი გახდნენ ტახტზე ისევ უსინათლო თეოდოსი (975-978) აეყვანათ (ლორთქიფანიძე 2008: 246).

დასავლეთ საქართველოში არეულობით კახელებმა ისარგებლეს და ქართლის პოლიტიკური ცენტრი უფლისციხე დაიკავეს.

ქვეყნის შინააშლილობის ჟამს გამოჩნდნენ ძალებიც, რომელთა მთავარ მიზანს ქვეყნის გაერთიანება წარმოადგენდა. ერთ-ერთი ასეთი პიროვნება იყო „კაცი ძლიერი და ერმრავალი“ იოანე მარუშისძე, რომელმაც ტაოს მმართველს დავით III კურაპალატს შესთავაზა, რომ ან თვითონ დაეჭირა ქართლი ან მისი შვილობილისათვის – ბაგრატიისათვის ებოძა: „ძესა გურგენისსა, ასულის წულსა გიორგი აფხაზთა მეფისასა, რომელსა ეყოდა დედულად აფხაზეთი და ქართლი“ (ყაუხჩიშვილი 1955: 272).

975 წელს დავით III დიდი ჯარით გამოემართა ატენის ხეობით და ქვახვრელს დადგა. ამ ცნობისთანავე კახელები, „ვითარცა მეოტნი“, აიყარნენ და ქართლს გაეცალნენ. დავით კურაპალატს ქვახვრელთან იოანე მარუშის ძე მიეგება და უფლისციხე გადასცა. ტაოს მეფემ ქართლელებს ბაგრატიისადმი მორჩილება უბრძანა, მისი მცირეწლოვანების გამო „თანაგამგებლად“ მამამისი გურგენი დაუნიშნა, „დღენი მცირედნი დაყვნა“ და უკან გაბრუნდა (ყაუხჩიშვილი 1955: 274).

ქართლელმა დიდებულებმა ახალი პატრონი არ ინებეს და „ინყეს კუალად მედგრობად ზაკულებით“,³ კახეთიდან ლაშქარი მოიწვიეს, უფლისციხეში მყოფი ბაგრატი და მისი მშობლები შეიპყრეს და კახეთს გაგზავნეს.

ამ ამბის შეტყობისთანავე დავით კურაპალატი იძულებული გახდა თრიალეთის გზით დიდი ჯარით კახეთს გადასულიყო, კახელებმა ზავი არჩიეს, გურგენი, გურანდუხტი და ბაგრატი უკან გამოუშვეს და უფლისციხეც დათმეს, მაგრამ წირქოლისა და გრუას ციხეები თავისად დაიჭირეს (ყაუხჩიშვილი 1955: 275).

ბაგრატი მალევე იძულებული გახდა ქართლიდან აფხაზეთს გამგზავრებულიყო, რადგან მისი ბიძის, უსინათლო და უმემკვიდრეო თეოდოს „მწუხარის“ წყალობით „ქვეყანა განირყუნა და შეიცვალა ყოველი წესი და განგება, პირველთა მეფეთა განწესებული“ (ყაუხჩიშვილი 1955: 275).

საქმეში ისევ იოანე მარუშისძე ჩაერია, დავით კურაპალატს ბაგრატი აფხაზეთში გამეფება თხოვა. ბიძის გარდაცვალების შემდეგ, 978 წელს, ბაგრატი III აფხაზთა მეფედ ეკურთხა და ქვეყანაში წესრიგის დამყარება ენერგიულად დაიწყო. ნასვლამდე მან უფლისციხეში გურანდუხტი დატოვა და ადგილობრივებს დედის მორჩილება უბრძანა. ქართლის დიდბნაურები ფორმალურად გურანდუხტს მართლაც ემორჩილებოდნენ, თუმცა, „თითეულად განაგებდეს საქმესა ქართლისასა“, ამიტომ ბაგრატს ხელახლა მოუხდა ქართლში გადმოსვლა. ეს ფაქტი მიუღებელი აღმოჩნდა დიდებულთათვის. მათ ქავთარ ტბელი⁴ იწინამძღვრეს და მოღრისთან დაუხვდნენ აფხაზთა მეფეს, მაგრამ დამარცხდნენ (ყაუხჩიშვილი 1955: 276).

ბუნებრივია, ქართლელ დიდბნაურებს ენერგიული და „მტკიცე ხელის“ ბაგრატი მორჩილებას ისევ გურანდუხტის „ხელქვეითობა“ ერჩიათ, ამიტომ დედა-შვილს შორის უთანხმოების ჩამოგდება სცადეს, და, როგორც ჩანს, მიაღწიეს კიდეც, რადგან ამ პერიოდისათვის ბაგრატსა და დედამისს შორის მთლად იდეალური ურთიერთობა არ ჩანს. მხედველობაში გვაქვს „მატიანე ქართლისაჲს“ ავტორის დიპლომატიურად ნათქვამი ფრაზა: „მოვიდა უფლისციხეს (ბაგრატი III – ი.ა.) და აღიღო ციხე დედისაგან თჳსისა“ (ყაუხჩიშვილი 1955: 276). ჩვეულებრივ შემთხვევაში, ალბათ მემამულე იტყოდა: დედამ „მიუბოძა“, ან „გადასცა ციხე თჳსიო“ და არა „დედისაგან აღიღო“.

როგორც ბაბა ალექსიძე წერს,

„მატიანე ქართლისაის“ ავტორი რატომღაც ცდილობს მკითხველს ისეთი შთაბეჭდილება შეუქმნას, თითქოს გურანდუხტის ნების გარეშე მოხდა ეს კონფლიქტი, სინამდვილეში ძნელი არაა იმის მიხვედრა, რომ ქართლის აზნაურობა და გურანდუხტი ერთ ბანაკში არიან (ალექსიძე 1978: 56).

ბაგრატისა და დედამისის ურთიერთობას ნათელს ჰფენს ატენის სიონის გერჯიუმ ერპასანის ძის სომხური წარწერა, რომელიც ატენის სიონის დასავლეთის ფასადის ცენტრალურ ნახნაგზეა ამოკვეთილი და სადაც ნათქვამია, რომ ბაგრატმა აიძულა ქართველთა დედოფალი უფლისციხე დაეთმო⁵ (მურადიანი 1985: 107). ისიც გასათვალისწინებელია, რომ გერჯიუმ ალწერილი მოვლენის თანამედროვე და თვითმხილველია.

პარუირ მურადიანი დედა-შვილის დაპირისპირებას 980-988 წლებს შორის ათავსებს ანუ ბაგრატის მიერ აფხაზეთის დაკავებიდან – ბაგრატისა და დავით კურაპალატის დაპირისპირებამდე (მურადიანი 1985: 107).

გემოთ მოტანილი წარწერიდან ირკვევა, რომ ბაგრატისადმი ქართლის აზნაურთა დაუმორჩილებლობა, გურანდუხტ დედოფლის მიერ ამ უკანასკნელთა მხარდაჭერის გარეშე არ მომხდარა. ნიშანდობლივია, რომ დიდებულთა დამარცხებისა და უფლისციხის დაბრუნების შემდეგ, ბაგრატმა დედას ქართლის „გამგეობა გამოართვა“ და თვითონ დაიჭირა (ჯავახიშვილი 1983: 126), საქმეები მოაწესრიგა და, ამჯერად, დედასთან ერთად, ისევ აფხაზეთს გაემშურა, რითაც დედოფალს მოუსპო დამოუკიდებელი პოლიტიკის გატარებისა და დიდაზნაურთა მხარდაჭერის საშუალება (მინდორაშვილი 2008: 23).

ისიც საგულისხმოა, რომ წარწერაში გურანდუხტი მოხსენიებულია, არა როგორც ზოგადად „დედოფალი“, არამედ, დაკონკრეტებულია, როგორც „ქართველთა დედოფალი“. სავარაუდოდ, სწორედ ეს შეადგენდა ქართლის აზნაურთა პოლიტიკურ მიზანს – ადგილობრივი, და, შედარებით ნაკლები ძალაუფლების მქონე ხელისუფალი ჰყოლოდათ:

ერთი სიტყვით, ქართლში შექმნილია განვითარებული ფეოდალიზმისათვის დამახასიათებელი სოციალურ-პოლიტიკური სიტუაცია, როდესაც ფეოდალურ არისტოკრატიას ძლიერი ცენტრალიზებული სახელმწიფო ხელისუფლების ნაცვლად სურს ჰყავდეს ადგილობრივი მარიონეტული მთავრობა, რათა „თითოეულად განაგებდეს საქმეთა ქართლისათა“ (პაპასქირი 1990: 69).

თუმცა, ქართლის დამორჩილება ასე მარტივი არ აღმოჩნდა. კლდეკარის ერისთავმა და ატენის ციხის მფლობელმა რატი ბაღვაშმა მიიერთა „ქართლისაგან მტკუარს სამხრით-კერძო ყოველივე თრიალეთი, მანგლისის ხევი, სკვირეთი“ (ყაუხიშვილი 1955: 276), ატენის ციხე გაამაგრა და მის მახლობლად საგვარეულო ეკლესიაც ააგო.⁶

ნ. ბერძენიშვილის განმარტებით, გამომცემელს „ყოველივეს“ შემდეგ ორი წერტილი უნდა დაესვა (ბერძენიშვილი 1975: 321). ასეთ შემთხვევაში „ატენის ქუეყანაში“ ბევრად ვრცელი გეოგრაფიული არეალი შეიძლება მოვიხაზოთ, ვიდრე უშუალოდ ტანას ხეობაა.

ბაგრატმა რატი ბაღვაში კლდეკარის ერისთავად შეიწყნარა, მაგრამ გაძლიერებული მთავარი „არა მორჩილებდა კეთილად ბაგრატ მეფესა“ (ყაუხიშვილი 1955: 276). როგორც ნ. ბერძენიშვილი წერს:

საქმე, უეჭველია, იმაში იყო, რომ „კეთილად მორჩილობა“ სულ სხვადასხვანაირად ესმოდათ ბაგრატ მეფესა და ლიპარიტ ბაღვაშს [...] თრიალეთი და ატენი ბაღვაშს წყალობად არ მოუღია ბაგრატისაგან [...] ბაღვაშთა წინაპარმა „ქვეყანანი თრიალეთისანი“ შეიპყრნა და პატრონიც თვითონ შეარჩია. ასე რომ ის თავს მოხელე ერისთავად, დიდებულ მოსაკარგავედ კი არ გრძნობდა, არამედ ყმადნაფიცად და მხოლოდ ამ პირობე ეწადა „მორჩილება“ – ბაგრატი კი მთავრებს, ყმადნაფიცებს არ ითმენდა და მხოლოდ „მოსწრაფედ მორჩილებას“ ერისთავ-მოსაკარგავებს სცნობდა. ეს იყო ახალი, რაც ბაგრატს შემოჰქონდა (ბერძენიშვილი 1975: 319).

მართლაც, ბაგრატ III ჯარის შეკრებას შეუდგა თავგასული ფეოდალის წინააღმდეგ, მაგრამ მისმა მოწინააღმდეგეებმა დავით III კურაპალატი დაარწმუნეს, „ბაგრატს შენი მოკვლა სწადიაო“ და შვილობილის წინააღმდეგ აამხედრეს. შინაურ დაპირისპირებაში შვილის მხარეს დადგა გურგენი, სამაგიეროდ, ბაგრატის პაპა ამავე სახელით – „რეგვენად“ წოდებული, დავით კურაპალატს მიემხრო, რადგან „ეშინოდა ძისა თვისისა გურგენისაგან წაღებასა მეფობისასა“ (ყაუხჩიშვილი 1955: 277).

როგორც ჩანს, დავით კურაპალატს თავისი მხედრობა ეცოტავა და „უკმო ყოველთა მეფეთა სომხითისასა“.7 გურგენსა და დავით კურაპალატს შორის ბრძოლა მოხდა „გარდათხრილთა თავსა შავშეთისასა“, გურგენი იძლია და წეფთის ციხეს შეაფარა თავი. კრიტიკულ მომენტში ბაგრატ III დიპლომატიურად გადაწყვიტა კონფლიქტი. იგი მართლმართო ეახლა დავით კურაპალატს, „შენდობა“ სთხოვა და აუწყა: „ვითარმედ სხუასა არა რომლისა თჳს მოვიდე, გარნა არა მორჩილებისათჳს რატისაო“. დავით კურაპალატმა შვილობილს შეცოდება აპატია და რატი ბაღვაშის დამორჩილებაზე დასტური მისცა: „მითავისუფლებიხარ რატის ზედა, დაიმორჩილე ვითარცა სახედ გწადიანო“ (ყაუხჩიშვილი 1955: 277).

989 წელს ანუ მეორე წელს ზამთარშივე, ბაგრატ III „ყოვლითა ძალითა თვისითა უგრძნეულად“ შემოადგა კლდეკარს. რატი ბაღვაში „გამოვიდა გარე და გამოიტანა შვილი მისი ლიპარიტ თანა, შეავედრა ბაგრატ აფხაზთა მეფესა და მისცა ციხე თჳსი (ატენის – ი.ა.) ბაგრატს და თჳთ დაჰდა მამულსა თჳსთა არგუეთს“.

ბაგრატის მიერ რატი ბაღვაშის დამორჩილების „ნებადართვის“ დავით კურაპალატისეული ფორმულირება ერთობ საინტერესოა. როგორც სავარაუდოა, დიდი ფეოდალის მეფისადმი მორჩილების ფორმა იმ დროისათვის სხვადასხვა სახის იყო. ეს ჩანს მემპტიანის მინიშნებაში – რატი „არა მორჩილებდა კეთილად ბაგრატ მეფესაო“. ბაგრატის მიერ რატი ბაღვაშის დამარცხების შემდეგ მეფე-ფეოდალს შორის მორიგება შედგა: ერისთავთერისთავმა მეფეს ატენის ციხე დაუთმო, შვილი ლიპარიტიც „პატრონს შეავედრა“, სამაგიეროდ, თავისი სამკვიდრო მამული – არგვეთი უკლებლივ შეინარჩუნა. როგორც ნიკო ბერძენიშვილი წერს:

ამ გამოთქმაში „შევედრა“ მთელი მოვლენა იგულისხმება. ჩანს პატრონი და ვასალი ისე მორიდდნენ, რომ რატი ხელს აიღებდა თრიალეთზე, მაგრამ ისე, რომ კლდეკარსა და თრიალეთს პატრონი რატის შვილს ლიპარიტს უწყალობებდა. ასე რომ ლიპარიტს საერისთავო კლდეკართრიალეთი ამიერიდან მამისაგან მემკვიდრეობით მიღებული კი აღარ ჰქონდა, არამედ მეფისაგან ნაწყალობევი. გარდა ამისა, ბაგრატ მეფეს ამ თავისი ერისთავთერისთავისათვის საერისთავო ქვეყანა შეუმცირებია. მაინც და მაინც მტკვრის სამხრეთი ქართლი ატენის ციხით XI საუკუნეში კლდეკარის ერისთავს კი აღარ ეპყრა, არამედ საკუთრივ სამეფო იყო (ბერძენიშვილი 1974: 319).

სწორედ ბაღვაშთა მფლობელობის დროს უნდა მოეწვიათ ატენის სიონის სარესტავრაციო სამუშაოების საწარმოებლად თოდოსაკის სომხურ-ქართული „ამქარი“ (გაგოშიძე 2018: 129); რაც, სათანადოდ აისახა სიონის წარწერებში.⁸

საინტერესოა, რატომ უნდა აერჩია რატი ბაღვაშს თავისი სამფლობელოს უმთავრესი ტაძრის, ატენის სიონის შესაკეთებლად თოდოსაკის არცთუ მაღალი პროფესიონალების ჯგუფი, როდესაც იმ დროისათვის ტაო-კლარჯეთსა თუ იმერეთ-აფხაზეთში არაერთი კირით-ხურო და ოსტატი მოღვაწეობდა?

გიორგი გაგოშიძე თვლის, რომ რატი ბაღვაშს დაზიანებული სიონის აღსადგენად თავის სამეფოში მოღვაწე მშენებელ-მოქანდაკეები ტაშირ-ძორაგეტის მეფე გურგენმა გამოუგზავნა. ამ შემთხვევაში ქტიტორი რატი ბაღვაში ტაშირ-ძორაგეტის მეფის რეკომენდაციებს ითვალისწინებდა და ოსტატთა კონფესიური კუთვნილება მისთვის მეორე რიგის საკითხი იყო (გაგოშიძე 2018: 129).

მეორე მხრივ, შესაძლოა, კლდეკარის ერისთავს და ატენის პატრონს მაღალპროფესიონალი მშენებლების მოწვევის შესაძლებლობა არ ჰქონდა, რადგან ასეთ ოსტატებს სამეფო ხელისუფლება

აკონტროლებდა და მათ დაკვეთებს ასრულებდნენ. თუ გავითვალისწინებთ, რატი ბაღვაშის დაპირისპირებას ბაგრატ III, ნათელი გახდება, თუ რატომ მოიწვია დიდმა ფეოდალმა ქვემო ქართლში მოქმედი თოდოსაკის ამქარი და არა ტაო-კლარჯელი ოსტატები (გაგოშიძე 2018: 130).

ბაღვაშები მამულის დაკარგვას არ შეურიგდნენ. კლდეკარის ერისთავმა ლიპარიტ ლიპარიტის ძემ და ბაგრატ IV ნახევარძმამ (გიორგი I აღდესთან ქორწინებით) დემეტრემ, ბიზანტიის იმპერატორის ბასილი II დახმარებით ისარგებლეს, „მიერთნეს სხვანიცა ვინმე დიდებულნი და აზნაურნი“ და ატენის ციხის აღება სცადეს, მაგრამ ვერ აიღეს, „რამეთუ ციხეთა-უფალნი კაცნი მტკიცე იყვნეს ერთგულობასა ზედა ბაგრატიასა“ (ყაუხჩიშვილი 1955: 298).

გარკვეული წინააღმდეგობების შემდეგ, სულა კალმახელმა და მესხმა დიდებულებმა 1057 წელს ლიპარიტი და მისი ძე ივანე შეიპყრეს და ბაგრატ IV მიჰგვარეს, ხოლო მეორე ვაჟმა ნიანიამ გაასწრო. ლიპარიტმა შვილი ბაგრატს შეავედრა, თვითონ ბერად აღიკვეცა და საბერძნეთში წავიდა. მცირე ხნის შემდეგ, მასთან ჩავიდა ივანეც⁹ (ჯავახიშვილი 1983: 150).

ძლიერი ოპოზიციის დამარცხებით ისარგებლა ბაგრატ IV და X საუკუნის 60-იან წლებში ატენში ფართო საამშენებლო სამუშაოები წამოიწყო ატენის ციხისთვის – გორგანელ (გურგანელ) თარხონის ძისა და მირიან ერისთავის ხელით.¹⁰

ამ პერიოდში ატენის „ქუეყანაში“ ქალაქმშენებლობის ფართო მასშტაბებზე მიუთითებს ატენის სიონის არაერთი წარწერა, სადაც გიორგისა და დამიანეს მიერ „ზღუდის შექმნაზე“, ატენის სარქალის მიერ „ზღუდეების ქმნაზე“, ბაგრატის მიერ „კალაპოტის შექმნაზე“ (შოშიაშვილი 1980: 205-208) და სხვა სამუშაოებზეა საუბარი.

ბაგრატ IV ატენზე ზრუნვა სათანადოდ აისახა ატენის სიონის ფრესკულ მხატვრობაშიც, სადაც მას ქტიტორთა შორის გამორჩეული ადგილი უკავია (ხეთაგური, პაპლინსკი 1984: 144, 146).

მეცნიერთა ნაწილი მიიჩნევს, რომ ტაძარი 1080 წელს გიორგი II ნოველისიმოსის დროს მოხატა (შმერლინგი 1947: 267); (ბარნაველი 1956: 201). თეიმურაზ ბარნაველი ტაძრის მხატვრობას ათარიღებს მის დასავლეთ აბსიდში, სამხრეთ ფრთაზე, იატაკიდან, დაახლოებით ორი მეტრის სიმაღლეზე არსებული დაზიანებული წარწერის საფუძველზე¹¹ (ბარნაველი 1956: 42).

თუმცა, გ. აბრამიშვილმა ინფრანთელი სხივებით დაკვირვებისა და ფოტოფიქსაციის საფუძველზე დაადგინა, რომ წარწერაში მოხსენიებულია არა მეფეთამეფე გიორგი ნოველისიმოსი, არამედ გრიგოლ ლიპარიტ თორელის ძე, რომლის განკარგულებით შეუკეთებიათ და ნაწილობრივ გაუცხოველებიათ დასავლეთის აბსიდის მოხატულობის ცალკეული მონაკვეთები (აბრამიშვილი 1969: 32-37).

მართლაც საეჭვოა, საქართველოსათვის უმძიმეს 1080 წელს ატენის სიონის მოხატვა დაეწყოს, მაგრამ მეფეთა რიგში გიორგი II-ის გამოსახვა, ატენის სიონის წინაშე მის გარკვეულ დამსახურებაზე უნდა მიუთითებდეს.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში გაზიარებულია ვარაუდი, რომ სიონის მოხატულობა შესრულებულია XI ს. 90-იან წლების შუა ხანებში, ხოლო ქტიტორთა რიგში ჭაბუკის პორტრეტი გაიგივებულია, არა გიორგი II-სთან, არამედ მის ვაჟთან – დავით IV აღმაშენებელთან (ხეთაგური, პაპლინსკი 1984: 6). გ. აბრამიშვილი ამ მოსაზრებას იზიარებს და სიონის მოხატულობას 1094-1096 წლებით ათარიღებს (აბრამიშვილი 1989: 31).

ატენმა კიდევ უფრო დიდი ფუნქცია შეიძინა დავით IV აღმაშენებლის დროს. 1094 წელს მეფემ საბოლოოდ მოუღო ბოლო ბაღვაშთა ბატონობას კლდეკარსა და ატენში და ისინი სამეფო დომენად გამოაცხადა. აქვე განათავსა სამეფო საჭურჭლე, სადაც არა მართო ადგილობრივ მოჭრილი, არამედ ევროპულ მიმოქცევაში არსებული მონეტები: დუკატი და ბოტინატიც ინახებოდა (ჟორდანიას 2018: 52); (გამყრელიძე 2013: 63). მეფე ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ იგი მისი სისხლით მოპოვებულია და თავის მემკვიდრეს – დემეტრეს ანდერძს უტოვებს, ფასეულობიდან გამომდინარე, თუ ამ განძს

შეელიოს: დავითის უახლოეს ადამიანს – მის მოძღვარს უბოძოს სრულად: „ხოლო დუკატი და პოტინატი¹² ატენისა საჭურჭლისა, იგიცა ჩემის სისხლითა მოგებული, თუ ელეოდეს მეფე დიმიტრი, ყოველი მისცეს მოძღუარსა ჩემსა“ (დოლიძე 1965: 20).

სამეფო საჭურჭლის ატენში განთავსება, მის დიდ მნიშვნელობაზე მიუთითებს. დავით აღმაშენებლის ატენისადმი ღვაწლის დამადასტურებელი ჩანს მისი ატენის სიონის ფრესკებს შორის საპატიო ადგილას ქტიტორთა რიგში გამოსახვაც (აბრამიშვილი 1989: 29).

სად უნდა ყოფილიყო ატენში მეფის საჭურჭლე? ამასთან დაკავშირებით, შოთა მესხია წერს:

ატენის სიონის წარწერიდან კარგად ჩანს, რომ ქალაქის ნაგებობების შენებასთან ერთად, იწყება მეფის დარბაზის შენებაც, რაც, რა თქმა უნდა, საგანგებო ციხეში უნდა ყოფილიყო [...] ატენის ციხეში, მის დარბაზში, რომელიც ქალაქისაგან იყოფოდა და რომელიც ქალაქთან ერთად წარმოიშვა, იყო მეფის (ქალაქის მფლობელის) საჭურჭლეც (მესხია 1983: 123).

ივანე ჯავახიშვილიც მიიჩნევს, რომ მეფის დარბაზი ქალაქისაგან გამოყოფილ ნაგებობას წარმოადგენდა:

ისე გამოდის, თითქო ამ წარწერაში ქალაქი მოზღუდვილი ადგილის მნიშვნელობითაა ნახმარი და დარბაზი თუმცა ქალაქის მშენებლობასთანაა დაკავშირებული, მაგრამ მაინც მოზღუდულ ადგილის გარეშე ნაგებობად იყო ნაგულისხმევი (ჯავახიშვილი 1949: 34).

მართლაც, ატენის ციხისთვის გორგანელ თარხონის ძის სამშენებლო წარწერაში მკვეთრად გამოიხსენიება „სახლნი, ქულბაქნი“ და „დარბაზი და ქალაქი“. აქედან, ბაგრატ IV მირიან ციხისთვის „მკვიდრად“ უბოძებია „სასახლენი ადგილნი და საქულბაქენი“, ხოლო „დარბაზი“ მეფის პრეროგატივად რჩება. იმდროინდელი პირობებიდან და ვითარებიდან გამომდინარე, „დარბაზი“ ციხის გარეთ, ან ციხისგან შორს ვერ იქნებოდა.

თუ გავითვალისწინებთ, რომ სამეფო საჭურჭლე სპეციფიკურ ადგილს წარმოადგენდა და განსაკუთრებულ დაცვას საჭიროებდა, იგი ატენის ციხისა და დღევანდელი დედათა მონასტერის ტერიტორიაზე უნდა მოვიპოვოთ.

საკუთრივ ატენი და მთლიანად ტანას ხეობა ამის შემდეგაც მუდმივად იყო ბაგრატიონთა სამეფო კარისა და დიდი ფეოდალების (ციციშვილების, ორბელიანების, ერისთავების) ყურადღების, ზრუნვისა და დავის საგანი.

როგორც ვხედავთ, ატენის ხეობას X-XII საუკუნის ქართულ სახელმწიფოსა და პოლიტიკაში ერთ-ერთი გამორჩეული ადგილი ეკავა.

შენიშვნები

- ¹ „გაღმა მხარში“ შედიოდა შიდა ქართლში, მტკვრის მარჯვენა ნაპირის, გვიანდელი სათავადოები: სათარხნო, საჯავახიანო და საციციანო (ბერძენიშვილი 1937: 68).
- ² სტეფანოზ მამფლის ათსტრიქონიან ეპიტაფიაში ვკითხულობთ: „1. [ქ. გეობას]ა კა ღ(მრ)თ(ი)გკრგკნ[ოსანისა] 2. [არჩილისი, კეთ(ი)ლადმსახურებასა შ(ინ)ა] 3. მ[ე]ფ[ისა] ჩუენისასა, ჳელმწიფო 4. ბასა [სა]რკინოზთასა რკა, აღესრუ 5. ლა კუ[რ]თხეული მ(ამ)ფ(ა)ლი სტეფანოზ, 6. ღ(მრ)თ(ი)სა მ[იერ] ქ(არ)თ(უე)ლთა და მ(ე)გრ(ე)ლთა ერის 7. თავე[რისთა]ესთა უფ(ა)ლი თ(თუეს)ა ოკდომბე 8. რსა [იდ], დღესა ოთხშაბათსა, ჟამს 9. ა ლა[მისას]ა ა. ამას ზ(ედ)ა წელსა დღისა მ 10. თ[ავრობისა მო]ხრდილი კთ“ (აბრამიშვილი 1989: 90).
- ³ სულხან-საბას მიხედვით, „გაკვა“ არის „პირით სიყვარულს იჩემებდეს და გულით ბოროტი დაიმარხოს“ (აბულაძე 1991: 275).
- ⁴ ტბელთა ფეოდალურ სახლს შიდა ქართლში დიდი გავლენა ჯერ კიდევ X ს. დასაწყისიდან ჰქონდა. ერედვის 914, დოდოთის 914 წლის ახლოს და ტბეთის ბორცვისჯვრის (X ს. შუა წლები) წარწერებიდან ცნობილია ტბელთა რამდენიმე თაობა: ივანე ტბელი, მისი ძე ქავთარი, ქავთარის ძეები: პატრიკი, ოქროპირი და ქავთარი (ოთხმეზური 1996: 135-137).

- 5 პ. მურადიანის მიხედვით, წარწერა შემდეგი შინაარსისაა: „მე [დავწერე] გერჯიუმ ერჰასანის ძემ, ვინც წაიკითხავს ამას, იმ ზაფხულს, როდესაც აფხაზთა მეფე ბაგრატმა აიძულა ქართველთა დედოფალი დაეთმო, ხოლო მომდევნო წელს დაიკავა უფლისციხე, რათა [...]“ (მურადიანი 1985: 107). რამდენადმე განსხვავებულად კითხულობს ამ წარწერას ზაზა ალექსიძე: „ეს მე გერჯიუმ ერჰასანის ძე, ვინც ამას კითხულობს, ღმრთის მქანდაკებელი (მოიხსენიეთ). ბაგრატ აფხაზთა მეფე როცა დედოფალს ქართველთა შეედავა და (სატახტო) უფლისციხე დაიკავა“ (ალექსიძე 1978: 52).
- 6 წარწერის მიხედვით, ეკლესიის მშენებლობა რატი ლიპარიტისძე ბაღვაშს უწარმოებია: „ქრისტე ადიდე ორსავე ცხოვრებასა აქა ხორციელებრ და წინაშე შენისა სულიერებრ რატ ერისთავი ძე იგი ლიპარიტ ერისთავისაი, რომელმან აღაშენა ესე სახლი ღმრთისაი და ბჭე ცათაი წმინდაი ეკლესია სალოცველათ სულთა მათისა“. წარწერა დათარიღებულია 982-989 წლებით (შოშიაშვილი 1980: 202-203). არსებობს თვალსაზრისი, რომ რატი ბაღვაშმა ეკლესია კი არ ააშენა, არამედ განაახლა (სიკძ 1990: 60).
- 7 სომხების (ანისისა და ყარსის მმართველების) დავით კურაპალატისადმი მორჩილება დასტურდება ასოლიკის ცნობითაც (ემინი 1864: 131).
- 8 ერთ-ერთი ასეთი ცნობილი წარწერა ეკუთვნის ატენის სიონის სომეხ რესტავრატორს თოდოსაკს, რაც გახდა XIX საუკუნეში საქართველოში მყოფი ზოგიერთი ევროპელი მოგზაურის (დიუბუა დე მონპერე, მარი ბროსე) სიონის ტაძრის შეცდომით დათარიღების საფუძველი. ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერემ ატენის სიონი X-XI საუკუნეებით დაათარიღა, შესაბამისად, თოდოსაკიც ამ პერიოდის რესტავრატორად მიიჩნია და ჩათვალა, რომ ატენის სიონი VII საუკუნის სომხური არქიტექტურის რიგშიმეს ტაძრის პროტოტიპს წარმოადგენს (დიუბუა დე მონპერე 1839: 213-214). მონპერეს ცნობაზე დაყრდნობით, მარი ბროსემ ატენის სიონი ბაგრატ IV მიერ აშენებულად, და, თოდოსაკიც ამ პერიოდის ხუროთმოძღვრად მიიჩნია (ბროსე 1849: 21-25). მოგვიანებით, ატენის სიონში აღმოჩენილმა VIII-IX საუკუნეების წარწერებმა (აბრამიშვილი 1984: 164-168) საბოლოოდ გააბათილა ეს არგუმენტები.
- 9 თედო ჟორდანიას ლიპარიტისა და ივანეს დატყვევებას ბაგრატის მიერ 1055 წლით ათარიღებს (ჟორდანიას 1892: 200), რადგან საქართველოდან გადახვეწილი ნიანია გარდაიცვალა ანისში 1055 წლის ახლო ხანებში (ყაუხიშვილი 1955: 228).
- 10 ატენის სიონის ტაძრის სამხრეთ ფასადზე მოთავსებული ცამეტსტრიქონიანი წარწერის მიხედვით, ბაგრატ IV დავალებით, ფართო საამშენებლო სამუშაოები უწარმოებია ატენის ციხის თავს გორგანელ თარხონის ძეს: „1. ქ. სახელითა ღ-თისათა, მე გ-რგ წლმნ მირიანის ყმაძან, 2. თარხონის ძისაძან, ატენის ციხის თავმან, ავაგენ ატენს სახლნი 3. და ქოლბაგი მას ჟამსა ოდეს, ადიდენ ღ-ნ ძლიერმან მეფეთ მეფემან 4. ბაგრატ უბრძანეს მიწასა მათსა მირიანს, პატრონსა ჩემსა 5. სეფესა ზოჯარსა შინა ქალაქისა შენებაჲ. გაუმარჯოვა ღ-ნ 6. და ბედმან მეფეთ მეფობისა მათისაძან; ვითა სწადდა მეფობას მათსა, ეგრე 7. ავაშენეთ დარბაზი და ქალაქი. შეგვიწყალა მეფობისაძან მათმან, სასახლენი ადგილნი და საქულბაგენი 8. მკუდრად ნებიერობით გკბოდნა მირიანს და ყმათა მისთა, რომელთაცა შენებაჲ 9. შეეძლო, მე ავაგე სახლი და ქოლბაგი და შევსწირე წ-ასა სიონსა ატე 10. ნისასა საყოფელსა წ-ისა ღ-თისმშობლისასა სალოცველად ჰგინამცა უკუნისამდე ძლიერო მე 11. ფეთა მეფე ბაგრატ სევასტოსი და ძე მათი გიორგი კ-ტი და სალოცველად სულისა მირიან მიწისა მათისა 12. გამზრდელისა პატრონისა ჩემისათჳნ დავსდევ დღე თევდორობაჲ აღა 13. პად, გარდაიხდიდეს მამასახლისი წინამძღუარი სიონისაჲ ვინცა იყოს“ (ჟორდანიას 1892: 206).
მიჩნეულია, რომ ვერეს ეკლესიასა და ატენის სიონის სამხრეთის ფასადის ქალაქმშენებლობის წარწერაში დასახელებული მირიან თარხუნის ძე და ატენის ციხისთავი გურგანელი ერთიდაიგივე პიროვნებაა.
რაც შეეხება, ვერეს კიდეც ერთ წარწერაში მოხსენიებულ ნიანიას, ეს უნდა იყოს ნიანია ლიპარიტის ძე, ხოლო წარწერა მას საგვარეულოს ძლიერების ზენიტში, 1054-1055 წლებში უნდა განეთავსებინა, როდესაც ბაღვაშები ქართლსა და მთელ სამხრეთ საქართველოს ფლობდნენ (კავლეიშვილი 2016: 66-67).
- 11 თ. ბარნაველი წარწერას შემდეგნაირად კითხულობს: „1. [ქ. ყოვლ]ად წმიდაო დედ[ოფალო] 2. [ღმრ]თის მშობელო, მარადის [ქალ] 3. წულო მარიამ 4. ადიდე მეფობა ღვთივ დამყარ[ე] 5. ბულისა მეფეთ მეფ[ისა] 6. გიორგისა ნო[ველ]ისიმოსისა 7. რომლისა მიერ მოიხატა წმიდაჲ [საყდარი] [ესე] 8. [ქ] ორონიკონსა ტ-სა წელ[სა] მეფობისა 9. [მათისა] (ბარნაველი 1956: 282).
იგივე წარწერა გურამ აბრამიშვილის წაკითხვით: „1. [ქ. ყოვლა]დ წ(მიდ)აო დედ[ოფალო] 2. [ღმრ]თის მშ(ო)ბ(ე)ლო, მ[არა]დის 3. ქ[ალ]წ[ულ]ო მ[არ]ია[მ] მ[ფა]რ[ველ]ო 4. და მ[ეო]ხ [ე]ქმენ შე(ნი)სა 5. ლოცვ(ი)თა სვ(ი)ან(ი)თ მყ(ოფელი)სა 6. გრ[ი]გ[ო]ლსა ლ[ი]პ[არ]იტ თორ[ელ]ი(ს) [ძესა], 7. რ[ომლ]ისა მ[იერ] მოიხ[ატ]ა კედელი 8. ესე დასავლეთისაჲ“ (აბრამიშვილი 1969: 34).
- 12 ცნობილია, რომ „ბოტინატი“ ბიზანტიის იმპერატორ ნიკიფორე III ბოტანიატის (1078-1081 წწ.) დროიდან იჭრებოდა ბიზანტიაში და საქართველოში გადახდის ერთ-ერთ საშუალებას წარმოადგენდა, ხოლო ოქროს

დეკატი პირველად კონსტანტინე X (1059-1067) და მიხეილ VII დუკას (1071-1078) მიერ იქნა მოჭრილი (ქებულაძე 1965: 86-87). არ გამოვრცხავთ, რომ ორივე ეს მონეტა დავითის მამიდის მართა-მარიამის დროს გაჩენილიყო საქართველოში, რადგან იგი ორგზის იყო ბიზანტიის დედოფალი: იყო იმპერატორების მიხეილ VII და ნიკიფორე III მეუღლე (ყაუხჩიშვილი 1966: 64-71, 156, 163-165). ატენის სიონის ფრესკულ წარწერებში ქტიტორთა რიგში გამოსახულ სუმბატ აშოტის ძის შესანიშნავში დასახელებულია ბოტანიაციც. სუმბატ აშოტის ძე ბაგრატიონთა რიგის წარმომადგენელი და ატენის ქვეყნის ძირძველი მემკვიდრეა, რომელსაც დავით IV ზეობაში დაუბრუნებია თავისი სამემკვიდრეო დომენი, ხოლო მისი გამოსახვა ატენის სიონში 1094-1096 წლებით თარიღდება (აბრამიშვილი 1989: 31). დასაშვებია, რომ მონეტები დავით აღმაშენებელს მოეჭრა ადგილობრივ ზარაფხანაში. როგორც ცნობილია, იგი თავად ჭრიდა ქართულ-ბიზანტიურ ვერცხლის მონეტებს (ფალავა 2015: 173). თუმცა, ანდერძში დავით IV გარკვევით მიუთითებს „დეკატი და პოტინატი ატენისა საჭურჭლისა, იგიცა ჩემის სისხლითა მოგებულიო“, ანუ, ამ საქმეში სხვის მონაწილეობას გამორიცხავს. ზემონათქვამიდან გამომდინარე, დუკატისა და ბოტინატის არსებობა დავით აღმაშენებლის დროინდელ საქართველოში ეჭვს არ უნდა იწვევდეს.

დამოწმებანი

- აბრამიშვილი 1969:** გ. აბრამიშვილი. ატენის სიონის საქტიტორო წარწერა, *ძეგლის მეგობარი*, N 19.
- აბრამიშვილი 1984:** გ. აბრამიშვილი. ატენის სიონის სამი გრაფიტი, *მნათობი*, N 9.
- აბრამიშვილი 1989:** *ფრესკული წარწერები*, ტ., I, ატენის სიონი, გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს გურამ აბრამიშვილმა და ზაზა ალექსიძემ, თბილისი.
- აბულაძე 1991:** *სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული*, მოამზადა ილია აბულაძემ, ტ., I, თბილისი.
- ალექსიძე 1978:** ზ. ალექსიძე. ატენის სიონის სომხური წარწერები, თბილისი.
- ალიმბარაშვილი 2020:** ალიმბარაშვილი იოსებ. ტანას (ატენის ხეობის მოსახლეობის დინამიკა (დემოგრაფიული, ეთნიკური და სოციალური ცვლილებები), *ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია*, N 3, თბილისი. ვებ-გვერდი: <http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/321791/1/III%20%e1%83%9c%e1%83%9d%e1%83%9b%e1%83%94%e1%83%a0%e1%83%98.pdf> (ნანახია: 20.10.2020).
- ალიმბარაშვილი 2016:** ი. ალიმბარაშვილი. დიმიტრი მეღვინეთხუცესიშვილი (ცხოვრება და მოღვაწეობა), თბილისი.
- არახამია 1990:** *სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონთა*, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გონელი არახამიამ, თბილისი.
- ბარნაველი 1956:** თ. ბარნაველი. ატენის სიონის მხატვრობის თარიღის შესახებ, *საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე*, ტ., XVII, N 3.
- ბარნაველი 1946:** ს. ბარნაველი. ატენის ახალი წარწერები, *საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე*, ტ., VII, N 1-2.
- ბერძენიშვილი 1985:** დ. ბერძენიშვილი. *ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან*, თბილისი.
- ბერძენიშვილი 1966:** ნ. ბერძენიშვილი. *გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში*, თბილისი.
- ბერძენიშვილი 1937:** ნ. ბერძენიშვილი. ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში (დოკუმენტები კრიტიკული წერილით), *მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის*, ნაკვ., I, თბილისი.
- ბერძენიშვილი 1964:** ნ. ბერძენიშვილი. *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, ტ., I, თბილისი.
- ბერძენიშვილი 1974:** ნ. ბერძენიშვილი. *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, ტ., VII, თბილისი.
- ბერძენიშვილი 1975:** ნ. ბერძენიშვილი. *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, ტ., VIII, თბილისი.
- ბერძენიშვილი 1979:** ნ. ბერძენიშვილი. *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, ტ., IX, თბილისი.
- ბროსე 1851:** M. Brosset. *Rapports sur un voyage archeologique dans la Georgie et dans l' Armenie, excecute en 1847-1848 sous les auspices du prince Vorontzof, lieutenant de Caucase*, T. I.
- გაგოშიძე 2018:** გ. გაგოშიძე. ატენის სიონის აღდგენითი სამუშაო X საუკუნის მიწურულს (თოდოსაკი და მისი ამქარი), *საქართველოს სიძველენი*, N 21.
- გამყრელიძე 2013:** *ქართლის ცხოვრების ტოპოარქეოლოგიური ლექსიკონი*, გელა გამყრელიძის რედაქტორობით, თბილისი.

- გვასალია 1983:** ჯ. გვასალია. აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები (შიდა ქართლი), თბილისი.
- დიუბუა დე მონპერე 1839:** Fr. Dubois de montpereux, Voyage autor du Caucaze, chez les Tcherkesses et les Abkases, en Colchide, en Georgie en Armenie et en Crimee, T. III, Paris. ვებ-გვერდი: http://apsnyteka.org/file/Dubua_de_Monpere_Voyage_autour_du_Caucase_III.pdf (ნანახია: 15.09.2020).
- დოლიძე 1965:** ქართული სამართლის ძეგლები, (საერო საკანონმდებლო ძეგლები X-XIX სს.), ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ისიდორე დოლიძემ, ტ., II, თბილისი.
- ემინი 1864:** Всеобщая история Стефаноса Таронского, Асохика по прозванию, пер. Н.О. Эмина, Москва, ვებ გვერდი: <http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Asohik/frameText2.htm> (ნანახია: 20.10.2020).
- კავლეიშვილი 2016:** ე. კავლეიშვილი. დიმიტრი მელვინეთხუცესიშვილი და ვერეს ღმრთისმშობლის სახელობის ეკლესიის წარწერები, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის ისტორიისა და არქეოლოგიის ცენტრის შრომათა კრებული, N 13.
- კაკაბაძე 1925:** ს. კაკაბაძე. ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, საისტორიო მოამბე, წიგნი II, ტფილისი.
- ლორთქიფანიძე 2008:** საქართველოს ისტორია, რედაქტორი მ. ლორთქიფანიძე, ტ., I, თბილისი.
- მელიქიშვილი 1970:** საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, გ. მელიქიშვილის რედ., ტ., I, თბილისი.
- მესხია 1983:** შ. მესხია. საქართველოს ქალაქები XI-XIII საუკუნეებში, საისტორიო ძიებანი, ტ., II, თბილისი.
- მინდორაშვილი 2008:** დ. მინდორაშვილი. უფლისციხე შუა საუკუნეებში, თბილისი.
- მუსხელიშვილი 2014:** დ. მუსხელიშვილი. „მთა ქართლის“ ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლისათვის, სამეცნიერო სტატიები, წერილები და პუბლიცისტიკა, თბილისი.
- მუსხელიშვილი 1980:** დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, ტ., II, თბილისი.
- მურადიანი 1985:** П. Мурадян. Армянская эпиграфика Грузии, Ереван.
- ოთხმეზური 1996:** გ. ოთხმეზური. შიდა ქართლის მთიანეთის ეპიგრაფიკა, ოსთა საკითხი, აკაკი ბაქრაძისა და ომარ ჩუბინიძის რედ., გორი-თბილისი.
- პავლიაშვილი 2019:** ე. პავლიაშვილი. ატენი წერილობითი წყაროების მიხედვით, ნაშრომი შესრულებული ისტორიის მაგისტრის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად, თბილისი.
- პაპასქირი 1990:** ზ. პაპასქირი. ერთიანი ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს წარმოქმნა და საქართველოს საგარეო-პოლიტიკური მდგომარეობის ზოგიერთი საკითხი, თბილისი.
- ჟორდანია 1892:** ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი, ახსნილი და გამოცემული თ. ჟორდანიას მიერ, წიგნი I, ტფილისი.
- ჟორდანია 2018:** ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თედო ჟორდანიას მიერ, (1213 წლიდან 1700 წლებამდე), წიგნი II, თბილისი.
- სიკიძე 1990:** საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, ტ., V, თბილისი.
- სურგულაძე 1970:** დასტურლამაღი, ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები, ლექსიკონები და საძიებლები დაურთო ი. სურგულაძემ, თბილისი.
- ფაღავა 2015:** ი. ფაღავა. შუასაუკუნოვან საქართველოში ნუმისმატიკური ევოლუციის ანალიზი (VIII-XIII სს.), სადისერტაციო ნაშრომი ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის მეცნიერებისა და ხელოვნების ფაკულტეტზე ისტორიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად, თბილისი.
- ფუთურიძე 1969:** ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლითურთ გამოსცა ვლადიმერ ფუთურიძემ, თბილისი.
- ქებულაძე 1965:** რ. ქებულაძე. საქართველოში ვენეციური ოქროს დუკატების მიმოქცევის საკითხისათვის (XI-XIX სს), საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, N 4.
- ყაუხიშვილი 1955:** ქართლის ცხოვრება, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხიშვილის მიერ, თბილისი.
- ყაუხიშვილი 1973:** ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხიშვილის მიერ, ტ., IV, თბილისი.

- ყაუხიშვილი 1957:** სტრაბონის გეოგრაფია, ცნობები საქართველოს შესახებ, მთარგმნელი თ. ყაუხიშვილი, თბილისი.
- ყაუხიშვილი 1966:** გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ., VI, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ყაუხიშვილმა, თბილისი.
- შოშიაშვილი 1980:** ლაპიდარული წარწერები I, (აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო, V-X სს), შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, თბილისი.
- შმერლინგი 1947:** რ. შმერლინგი. ატენის სიონის კედლის მხატვრობის დათარიღების საკითხისათვის. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ., VIII, N 4.
- ცაგარეიშვილი 1965:** იოანე დრასხანაკერტელი, სომხეთის ისტორია, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევისა და საძიებლებით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა, თბილისი.
- ჭილაშვილი, პაპლინსკი 1970:** ლ. ჭილაშვილი. ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, ტ., II, თბილისი.
- ხეთაგური 1984:** ატენის სიონის მოხატულობა, რედ., გ. ხეთაგური და ვ. პაპლინსკი, თბილისი.
- ჯავახიშვილი 1949:** ი. ჯავახიშვილი. მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, რედ., ნ. ბერძენიშვილი, ტ., I, თბილისი.
- ჯავახიშვილი 1977:** ი. ჯავახიშვილი. თხზულებანი, ტ., VIII, თბილისი.
- ჯავახიშვილი 1983:** ი. ჯავახიშვილი. თხზულებანი, ტ., II, თბილისი.
- ჯანაშია 1942:** ს. ჯანაშია. აღმოსავლეთ ქართული სახელმწიფოს უძველესი კულტურულ-პოლიტიკური ხელი-სუფლების საკითხისათვის, ენიშკის მოამბე, N 13.

THE ROLE OF THE TOWN ATENI AND ATENI GORGE IN GEORGIAN POLITICAL LIFE (10TH -12TH CC)

Ioseb Alimbarashvili

The Basin of Tana River is located in the central part of the northern slope of the Trialeti Range, between the Trialeti, Satskhenisi and Tsereteli ridges. Tana starts at the east of Jamjama Mountain and joins the Mtkvari River from the right at the intersection of Gori and Khidistavi. Traces of the first inhabitants of the Tana Gorge can already be seen from the Middle Bronze - Late Bronze Age. The "Tana Gorge" was already known in the 4th -7th centuries and was included in the administration of Spaspeti. In addition to strategic importance, this place was attractive for its fertile lands, forests and pastures, and the road from the Shida Kartli to Kvemo Kartli, Armenia and Meskhet-Javakheti which through the Kldekari Saeristavo passed through the Tana Gorge. The Tana Gorge was owned by the Georgian Royal Court and the Church of Georgia for centuries, however at different times the feudal houses of Baghvas, Tsitsishvili, Orbelian and others also had large estates here. In the 10th century, this region - "country of Ateni" was owned by the most powerful feudal house of Bagvash. The first king of the united Georgian kingdom, Bagrat III, confiscated the fortress of Ateni from the Bagvashs and took possession of it. The Bagvashs did not give up the strategic Gorge without a fight, however eventually were defeated. The inscriptions of the Ateni Sioni Church indicate the large-scale construction at the initiative of Bagrat IV in the "country" of Ateni. Ateni became even more important during the reign of David the Builder. The Royal treasury was kept here. The town Ateni and entire Tana Gorge have since been the

subject of constant attention and care from the royal house of Bagrations. Thus, the town Ateni with its fortress as well as entire Ateni (//Tana) Gorge was one of the strategic places of Shida Kartli (region in Eastern Georgia) and played important role in the politics of Georgian state in pre-modern times.

In the present paper the history of this place is studied according to the archival documents and narrative sources. In particular, the period from 10th to 12th cc is concerned.